

Yazıçı Ağarəhimin bədii təhkiyə sistemində eksplisit və implisit məna layları

Seyfəddin Rzasoy

AMEA Folklor İnstitutu Mifologiya şöbəsinin müdiri

E-mail: seyfeddin_rzasoy@mail.ru

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. R.O. Qafarlı,
filol.ü.e.d., prof. R.M. Əliyev

Açar sözlər: ədəbiyyat, hekayə, nəsr, eksplisit, implisit, roman, janr, mətn

Ключевые слова: литература, рассказ, проза, явный, неявный, роман, жанр, текст

Key words: literature, story, prose, explicit, implicit, novel, genre, text

“Bədii mətn” fenomeni.

Hər bir bədii mətn növündən və janrından asılı olmayaraq, onun müəllifinin bədii düşüncə sisteminin bütün özəlliklərini əks etdirir. Ancaq “bədii mətn” elə bir fenomenal sistemdir ki, onun strukturuna, daxili aləminə mütləq mənada nüfuz etmək və bununla da mətni yaradan yazıçının bədii düşüncə sisteminin “bütün” özəlliklərini aşkarlamaq, əslində, heç bir tədqiqatçıya müəssər olmur. Burada məsələnin mahiyyəti nə yazıçıdan, nə də tədqiqatçıdan asılı deyil: məsələ bütün hallarda “bədii mətn” adlanan fenomenin məna hüdudsuzluğu, sərhədsizliyi ilə bağlıdır. Bədii mətn bütün hallarda aysberqdir. Onu tam görüntüsü ilə müşahidə etmək, görünənə əsaslanıb, yazıçı bədii dünyasının sirlərinə sonadək vaqif olmaq mümkün deyildir. Mən bu ədəbi həqiqəti öz nəhəng yaradıcılığı ilə müasir Azərbaycan ədəbi məkanında xüsusi bədii düşüncə sahəsi yaratmış Ağarəhimin bədii təhkiyəsinin nümunəsində bir daha “kəşf etdim”.

Ağarəhim yaradıcı subyekt kimi göz önündə olan yazıçıdır. Əsərləri dəfələrlə müxtəlif formatlarda, o cümlədən 20 cildlik şəkildə çap olunmuş və tam sərbəst şəkildə oxuculara çatdırılmışdır. Yazıçının bədii dünyası ilə təmasda olmaq istəyən hər bir oxucu onun əsərlərini çətinlik çəkmədən əldə edə bilər. Müəllif kitab bazarının müasir hərc-mərcliyi şəraitində bu məsələni öz maddi imkanları hesabına oxucuların xeyrinə birdəfəlik həll etməyi bacarmışdır. Ancaq bütün bunlarla bərabər, əsərləri bu qədər “əlçatan olan” yazıçının bədii mətnləri heç də “əlçatan deyil”. Onlarla filoloji ünsiyyətdə olan tədqiqatçı heç bir halda öz ədəbi-filoloji niyyətini sonadək həyata keçirə bilmir: Ağarəhim bədii təhkiyəsi onun “nüvəsinə” yaxınlaşdıqca sirlə şəkildə tədqiqatçıdan uzaqlaşmaqda və bununla da tədqiqatçı “təşnəsini” artırmaqda davam edir.

Ağarəhim nəsr haqqında çox yazılmış, ölkənin ən nüfuzlu və peşəkar alimləri onun əsərləri haqqında sanballı tədqiqatlar aparmış, yaradıcılığına ən müxtəlif təhlil müstəvilərində yanaşmışlar. Bu cəhətdən Ağarəhim yaradıcılığı Azərbaycan filoloji fikrinin, bəlkə də ən çox diqqət mərkəzində olan yazıçılarından. Ancaq bütün bu nəhəng filoloji fakturaya rəğmən, onun yaradıcılığı, sözün hərfi mənasında, yenə də öz mübhəmliyini saxlamaqda davam edir. Yazıçının istənilən hekayəsi buna canlı nümunədir. Bu hekayələr son dərəcə sadə süjetə malikdir və hər şey: bədii məkan, onu təşkil edən obrazlar, müəllif ideyası son dərəcə aydın və aşkardır. Ancaq hekayə mətnlərinin bütün bu aydınlığının altında bir aydın olmayan, özünü gizlədən, bədii məkanı zamanla işıqlandıran gizli enerji qaynağı – bədii-energetik nüvə var. O nüvənin varlığına bir müəllif kimi Ağarəhimin özü nə qədər vaqifdir, bilmirəm. Heç bunu

aydınlaşdırmaq niyyətim də yoxdur. Çünki filoloji yanaşmada əsərin müxtəlif nüanslarının “açmasının” müəllifin özündən soruşulmasını qəbul etmirəm. Müəllifin işi mətn yaratmaqdır. Burada başqa bir məqam da var.

Mən çox müşahidə etmişəm ki, yazıçılarla müsahibələr aparan filoloqlar çox vaxt onları qane edəcək cavablar ala bilmirlər. Və bəzən də müəlliflərin verdikləri “primitiv” cavablar müsahibə götürənləri heyrtləndirir də.

Bu, tamamilə təbii və məntiqdır, çünki müəllifin bədii mətnyaratma dünyası ilə tədqiqatçının mətnqavrama (mətnaçma) dünyası tam fərqli şeylərdir. Müəllif mətni yaradıb, bədii fikir dövriyyəsinə daxil etdikdən sonra mətnin öz ömür yolu başlanır. Ailədə anadan olan uşağın yaradıcıları (Allahdan aşağı) onun valideynləri olsa da, həmin uşaq doğulan andan artıq öz ömrünü yaşamağa başlayır. Onun ətrafla ünsiyyəti artıq valideynlərinin deyil, öz ünsiyyətidir. Bədii mətnin də oxucu-tədqiqatçı ilə ünsiyyəti artıq müəllifin deyil, mətnin ünsiyyətidir. Odur ki, tədqiqatçı yazıçı dünyasının bütün “sirlərini” yalnız və yalnız mətndən aşkarlamağa çalışmalıdır.

Ağarəhimin çoxsaylı hekayələri (o cümlədən əhvalat, hekayət, miniatürləri) onun bədii təhkiyə sisteminin əlamətdar tərəflərini dərhal müəyyənləşdirməyə imkan verir. O, maraqlı, lakin sadə süjetlər qurur. “Sadəlik” onun bədii təhkiyə sistemində mətnyaratıcı konsept səviyyəsinə qalxır: yazıçı yaratdığı mətnin istənilən səviyyə və elementlərində “sadə” görünməkdə davam edir. Ona görə də hekayələri maraqla və asanlıqla oxunur. Təhkiyəsi qətiyyənlə yorucu deyil, süjet hadisələri çevik formullarla bir-birinə bağlanır və süjetin hər bir hissəsinin bətnində inkişaf edən növbəti hissə oxucuya mətndən ayrılmağa, süjetdən qopmağa imkan vermir.

Beləliklə, Ağarəhim bədii təhkiyəsinin zahiri planı bu qədər sadə, görünən və tədqiqatçı üçün əlçatandır. Lakin məsələnin “əlçatmayan” tərəfi bu qədər sadə süjetə malik hekayələrin oxucu və tədqiqatçı şüurunun zamanla məşğul etməsi ilə bağlıdır. Onun istənilən hekayəsini sanki oxuyub bitirmək mümkün deyildir. Bu hekayələr, elə bil ki, bitmir, tamamlanmır: oxucu və tədqiqatçı düşüncəsində daim yaşamaqda və yaranmaqda davam edir.

Əlbəttə, bunun elmdə adı var: resepsiya. İnsan bədii məkanına dərinə nüfuz etdiyi mətndən, filmdən, serialdan bəzən uzun müddət ayrılı bilmir. Əsər oxucu şüurunda yaşamaqda və oxucu tərəfindən yenidən yaradılmaqda davam edir. Ağarəhimin hekayələri də belə bir reseptiv gücə malikdir. Lakin bu resepsiyanın əsasında nə durur? Hekayələrin maraqlı süjetimi?

Əlbəttə, bu plan var: onun hər bir hekayəsi maraqlı həyatı süjetə malikdir və həyatın içindən gələn oxucunu özünə cəlb etməyə bilmir. Sual meydana çıxır: Ağarəhim resepsiyasının bütün sirri yalnız bu maraqlılıq faktoruna münqər olunur?

Fəhmim mənə “yox” deyir. Məsələ “nə isə” daha dərinədir. Bax o “nə isə”yə müəyyən qədər nüfuz etmək bizdən fərqli, ənənəvi olmayan yanaşma üsulları, baxış bucaqları tələb edir. Burada belə hesab edirik ki, görünən və görünməyən, aşkar və naməlum qatları sistem halında bərpa etmək lazım gəlir.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda bu dediyimiz aşkar və gizli qatlar “eksplisit” və “implisit” terminləri ilə işarələnir. “Eksplisit” – aşkar olan, “implisit” isə gizli olan mənasındadır. Burada məsələnin bütün mahiyyəti həmin terminlərin mənası ilə yox, mətnin eksplisit və implisit qatlarının birgə mövcudluğu ilə bağlıdır. Yəni mətnin aşkar qatı bütün hallarda gizli qata bağlı olur: eksplisit öz alt qatına – implisitə malik olduğu kimi, implisit də eksplisit vasitəsilə ifadə olunur. Bizcə, Ağarəhim bədii təhkiyəsinin bütün mübhəmləkləri (sirləri, naməlumluqları, gizlinləri) onun yaratdığı “sadə” bədii reallıqların bütün hallarda implisit-gizli

alt qata malik olmasındadır. Ağarəhim bədii nəsrini oxudan, canlı mətn-oxucu dövriyyəsində yaşamasını təmin edən amil də bu gizli qatla müəyyənleşir.

Eksplisit ifadə planı.

Ağarəhim bədii təhkiyəsini gerçəkləşdirən istənilən hekayə aşkar və gizli mənə qatlarına malikdir. Yazıçının məşhur hekayələrdən biri “Canavar balası” adlanır. Hekayənin süjeti ilk baxışdan çox sadədir. Murovun Göytəpə kəndində Yusif kişi və Səriyyə qarından ibarət bir ailə yaşayır. Ömrünün qürub çağını yaşayan bu ailəyə teleqram gəlir. Onları Bakıya – oğlanları Nofəlin Respublika Ali Məhkəməsində keçiriləcək mühakimə prosesinə dəvət edirlər. Heç vaxt Bakıda olmamış qoca və qarı gəlib, Nofəlin məhkəməsində iştirak edirlər. Məhkəmədə Nofəlin bütün satqınlıqları: Qarabağ müharibəsində ermənilərə işləməsi, əsgərlərimizi qəsdən qırğına verməsi, dinc əhəlinin ermənilər tərəfindən qətl edilməsinə şərait yaratması və s. kimi bütün faktlar dəlillərlə ifşa olunur. Hamını bir sual: halal bir insan olan Yusif kişinin ailəsində böyümüş Nofəlin ermənilərə niyə bu qədər məhəbbət bəsləyib, öz xalqına niyə bu dərəcədə nifrət etməsi düşündürür:

“Sədr:

— Valideynlərinin adını çəkmə. Yusif kişi də, Səriyyə qarı da qayğıkeş, mömin adamlardı. Düzünü de, Azərbaycan sənin vətənin, Yusif kişi, Səriyyə qarı kimi valideynlərin olduğu halda, buranın çörəyi-suyu ilə böyüyüb ərsəyə çatdığı halda, müttəhim Nofəl Kələntərli, bu cinayətləri törətməyə, satqınlığa, xəyanətə səni kim və nə vadar etmişdi?

— Vaxtilə qonşumuz olan, uşaqlıq dostum Aşot, bir də onun anası Siranuş...

— Qərribədir, necə oldu ki, sən onların təsiri altına düşdün?

Müttəhim sualı cavabsız qoydu”.

Bu dialoq hekayənin eksplisit, yəni aşkar layının ən mühüm nöqtəsini təşkil edir. Belə ki, Yusif kişi həqiqəti açmağın zamanı gəldiyini başa düşür və məhkəmədən söz alaraq, Nofəlin, əslində, onların doğma övladları olmadığını, meşədən tapdığı erməni uşağı olduğunu bəyan edir:

“Möhtərəm məhkəmə, mən yetmiş üç illik həyatımda çox şeylə qarşılaşmışam, çox şeylə üzləşmişəm. Ayını, pələngi, meymunu əhliləşdirmək, tərbiyə etmək olur. Canavarı yox. Mən indi başa düşdüm ki, meşədən tapdığım, böyüdüb ərsəyə çatdırdığım, o “insan balası” hesab etdiyim, bu gün mühakimə olunan varlıq insan yox, canavar balası imiş”.

Beləliklə, mətnin bütün eksplisit (məlum) ifadə planı “canavar balası” konsepti ilə özünün bədii tamamlanma nöqtəsinə çatır. Müəllifin bütün əsər boyunca konstruksiyalaşdırdığı ideya məhz buna xidmət edir: milli xislət dəyişmir. Hər bir varlıq öz xisləti etibarilə nədirsə, bütün hallarda onu ifadə edəcəkdir. Övladı olmayan Yusif bic doğulduğu üçün ölümə tərk edilmiş erməni körpəsini evə gətirir. Onu öz halal çörəyi ilə böyüdür. Lakin xislət özünü göstərir. Yalnız məhkəmə zalında öz etnik kimliyini öyrənən Nofəli onun milli xisləti – erməni geni daim ermənilərə tərəf yönləndirmişdir. Ürəyində ermənilərə olan məhəbbətin haradan qaynaqlandığını bilməyən Nofəlin bu erməni rəğbəti Qarabağ müharibəsinin başlanması ilə türkə nifrətə çevrilir. Və bununla da Azərbaycan ədəbiyyatının ağsaqqal yazıçısı Ağarəhim heç bir yalançı humanizmə, saxta insanpərvərliyə yol vermədən erməni kimliyinin nə qədər murdar bir xislət olduğunu açıq kodla bəyan edir. Xocalıda divara mismarlanmış azərbaycanlı uşaqların əzab içində tədrici ölümündən zövq alan erməni yazıçısı Zori Balayanın psixologiyasını anlamaqda çətinlik çəkən Azərbaycan insanına erməni xislətinin mahiyyətini başa salır. Və məhz bu nöqtədən “Canavar balası” hekayəsinin özündən qat-qat böyük və hüdudsuz olan implisit – gizli ifadə planı başlanır.

İmplisit ifadə planı.

Ağarəhim hekayədə erməni xislətini “canavar balası” konsepti ilə işarələmişdir. Mətn elə qurulmuşdur ki, bir insan ömrünü və bütöv xalqın tarixi taleyini əhatə edən hadisələr bu konseptdə öz eksplisit-aşkar ifadəsini tam şəkildə tapmışdır. “Canavar balası” bir konsept kimi erməni milli kimliyinin bütün tarixi mahiyyətini ifadə edir. Xalqımıza qarşı əsrlər boyunca davam edən xəyanətlər, namərdliklər, satqınlıqlar və bütün bunların nəticəsində türklüyün düçar olduğu çoxsaylı faciələr bu konsept vasitəsilə aydın şəkildə ifadə olunmuşdur.

“Canavar balası” adı Ağarəhimin təqdimatında “milli xislət” anlayışını ifadə edir.

“Xislət” – ərəb sözü olub, xasiyyət, təbiət, insan təbiətinə məxsus sifət və s. anlamlardadır. Hekayədə “xislət” mətnin bütün mənalı elementlərini, yazıçı niyyətini, mövzu və ideyanı bir-biri ilə birləşdirən energetik nüvədir. “Canavar balası” hekayəsi bir mətn kimi bu energetik nüvədən qidalanır. Həmin energetik nüvə eyni zamanda “Canavar balası” hekayəsinin görünən, yəni eksplisit qatı ilə görünməyən, yəni implisit qatını bir-biri ilə birləşdirir. Və Ağarəhimin bu və digər hekayələrini bitməyən, tamamlanmayan, yaşamaqda, yaranmaqda olan mətnə çevirən də elə bu energetik nüvədir.

“Canavar balası” hekayəsində həmin energetik nüvənin mahiyyətini “xislət” konsepti təşkil edir. Bu halda “canavar balası” adı xisləti işarələyən məna vahidi kimi erməni milli kimliyini ifadə edir. Ancaq qeyd etdiyimiz kimi, Ağarəhimin hekayələrinin eksplisit-aşkar qatı olduğu kimi, implisit-gizli məna qatı da var. Həmin gizli ifadə planı isə Azərbaycan-türk milli xislətini ifadə edir.

“Canavar balası” hekayəsində biz görkəmli ingilis yazıçısı Uilyam Cerald Qoldinqin (1911-1993) “İkili dil” romanında olduğu kimi, aşkar və gizli olmaqla iki ifadə planı ilə qarşılaşırıq. Bunlardan biri erməni milli kimliyini ifadə edən eksplisit ifadə planıdır. Müəllif – Ağarəhim “canavar balası” adı ilə bu ifadə planının nöqtəsini qoyaraq, möhürünü vurur: erməni xisləti qiyamətədek dəyişməyəcəkdir. Ermənilər hesabına yaşadıkları, maddi və mənəvi sərvətlərindən parazitcəsinə istifadə etdikləri xalqlara daim xəyanət edəcəklər. Bu, Ağarəhimə görə, onların minillər boyunca dəyişməyən və zaman keçdikcə daha da qatılaşan milli xislətidir.

Lakin hekayənin gizli, yəni implisit ifadə planını Azərbaycan-türk milli kimliyi təşkil edir. Bu cəhətdən müəllifin hekayədə cərəyan edən bütün hadisələri Respublika Ali Məhkəməsinin zalında cərəyan etdirməsi xüsusi məna daşıyır. Azərbaycanın ali mühakimə salonunda erməni milli xisləti bütün mahiyyəti ilə aşkara çıxır. Lakin bu ali məclisdə daha böyük suallar meydana çıxaraq, insanları çaşqınlıqlar qarşısında qoyur:

Bəs biz azərbaycanlılar kimik?

Niyə erməni xislətini bilə-bilə daim onların hiylələrinin qurbanına çevrilirik?

Niyə bütün nəhəng tarixi potensialımız və müasir iqtisadi-siyasi gücümüzə xislətini əzbər bildiyimiz bu millətə uduzuruq?

Nofəlin məhkəmə prosesi zahirən haqqın qələbəsi ilə başa çatır: o etdiyi bütün satqınlıqların cəzasını alaraq, ölümə məhkum edilir.

Və bu nöqtədən “Canavar balası” hekayəsinin müəllifin sözlə yazmadığı implisit-gizli layı, davamı başlanır. Əslində, bu məhkəmədə hamı – hakim də, məhkum da, Yusif kişi də məğlub olur. Bizi öz xislətimiz məğlub edir. O xislət ki, tarixən bizə imperiyalar qazandırmış, möhtəşəm tarix yaratmışdı, indi biz onunla məğlub olmaqda davam edirik. Nədir bunun səbəbi? Milli xislətimizdə nə dəyişikliklər baş verib ki, bu günə qalmışıq?

Əlbəttə, Ağarəhimin hekayəsində qoyulan bu sualların ağırlığını bütün mahiyyəti ilə dərk edirəm. Onlar dərhal cavablanacaq suallar deyillər. Ancaq həmin suallara baxış bucağını dəyişib, poetik müstəvidən yanaşdıqda Ağarəhimin yazıçı kimliyinin gizlin qatları, onun

yaradıcılıq texnologiyasının sirləri üzə çıxır. Əlbəttə, bu sirləri axıradək çözmək bizim də bir tədqiqatçı kimi imkanımız xaricindədir. Lakin görünən odur ki, Ağarəhimin bu və başqa hekayələri heç də göründüyü boyda deyillər: bu hekayələr bütün hallarda gizlin – implisit ifadə planına malikdir və Ağarəhim yazıçı kimliyinin sirlərinə, az da olsa, vagif olmaq istəyən tədqiqatçı onun bədii təhkiyə sistemində hökmən həmin implisit – gizli ifadə planını aramalı, axtarmalıdır. Ağarəhimin bədii dünyasının dərinliklərinə gedən yol məhz bu implisit qatdan keçir.

Məqalənin aktuallığı. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Ağarəhimin bədii nəsrinə haqqında geniş tədqiqatlar aparılsa da, onun bədii təhkiyəsi indiyə qədər eksplisit və implisit mənə layları baxımından tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədqiqatda Ağarəhimin “Canavar balası” hekayəsinin eksplisit və implisit mənə layları baxımından təhlilə cəlb olunması müəllifin bədii təhkiyəsinin mürəkkəb semiotik struktura malik olmasını aşkarladı. Məlum oldu ki, Ağarəhimin qurduğu təhkiyə sistemi bütün hallarda görünən (eksplisit) və görünməyən (implisit-gizli) mənə qatlarına malikdir. Ağarəhim nəsrinin reseptiv gücü və cazibəsi məhz bu faktorla müəyyənləşir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti onda əldə olunmuş nəticələrdən Ağarəhimin yaradıcılığına həsr olunmuş gələcək tədqiqatlarda istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ondan müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində köməkçi vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

Ədəbiyyat

1. Ağarəhim. Əsərləri. 20 cildə. I-II cildlər. Hekayələr. Bakı: BQU nəşriyyatı, 2013.
2. Ağarəhim. Əsərləri. 20 cildə. III-IV cildlər. Povestlər. Bakı: BQU nəşriyyatı, 2013.
3. Ağarəhim. Əsərləri. 20 cildə. V-XII cildlər. Romanlar. Bakı: BQU nəşriyyatı, 2014.
4. Ağarəhim. Əsərləri. 20 cildə. XIII-XV cildlər. Pyeslər. Bakı: BQU nəşriyyatı, 2014.
5. Ağarəhim. Əsərləri. 20 cildə. XVI-XVIII cildlər. Kinoseriallar. Bakı: BQU nəşriyyatı, 2015.

C. Рзасой

Эксплицитные и имплицитные семантические слои в жанре пересказа писателя Агарахима

Резюме

Хотя проза писателя Агарахима, знаменитого представителя Азербайджанской литературы была достаточно изучена, на эксплицитном и имплицитном слое в его жанре пересказа не была уделена внимание. В исследовании изучается сложная семиотическая структура жанра пересказа в его прозе «Волчонок», в которой эксплицитные и имплицитные слои особенности его пересказы очевидно. Это определяет рецептивную силу прозы Агарахима.

S. Rzasoy

**Explicit and implicit semantic layers in Agharahims,
artistic imaginative**

Summary

No matter how widely the prose Agharahim, an outstanding representative of contemporary Azerbaijani literature was researched, the explicit and implicit semantic layers of his imaginative genre has remained untouched. The present research of his story “The wolf’s offspring” reveals the compound semiotic structure of his imaginative genre, in which the explicit and implicit layers are evident. It determines the receptive power of the writer’s prose.

Redaksiyaya daxil olub: 13.06.2019